

DR. S.J. TRIENEKENS

Kunst in het hart van de samenleving

Over burgerschap en culturele dynamiek

Hogeschool van Amsterdam

KUNST IN HET HART VAN DE
SAMENLEVING

Over burgerschap en culturele dynamiek

Dr. S.J. Trienekens

Lector Actief Burgerschap

Hogeschool van Amsterdam

Openbare les

uitgesproken op 28 januari 2009

Hogeschool van Amsterdam

Geachte leden van het College van Bestuur,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Er zijn drie ontwikkelingen te schetsen die op een interessante manier aan elkaar gekoppeld kunnen worden, al gebeurt dat in de praktijk niet altijd voldoende. Ten eerste is er de *'culturalisering' van het politieke en publieke burgerschaps- en integratiedebat*. De debatten over identiteitsvorming en loyaliteit van migranten en hun nakomelingen, en over de nationale cultuur en identiteit, hebben de gemoederen de laatste vijftien jaar steeds meer verhit. Deze debatten worden gekenmerkt door een vrees voor fragmentering van de samenleving langs culturele (religieuze) scheidslijnen. Dit heeft geresulteerd in een toegenomen beleidsmatige aandacht voor het versterken van sociale cohesie in de samenleving en het bevorderen van interetnisch contact. Een dergelijk denken over burgerschap kenmerkt de overheid in zijn volle breedte, al wordt (en werd) de discussie over diversiteit, integratie en cohesie het nadrukkelijkst geagendeerd door de ministeries die integratie in hun portefeuille hebben. Een tweede ontwikkeling is de *'sociologisering' van de cultuursector*. Hoewel de Nederlandse cultuursector het uitgangspunt 'kunst omwille van kunst' hoog in het vaandel heeft staan, is er momenteel een sociologische benadering van kunst zichtbaar in het cultuurbeleid en in het culturele veld waarin een toegenomen aandacht is voor diversiteit, cohesie en *community art*. Het betreft hier de tendens om (de) kunst(enaar) in het hart van de multiculturele samenleving te plaatsen en naast de artistieke ook de maatschappelijke kracht van kunst te erkennen. Het idee is onder meer dat cultuurparticipatie tot sociale cohesie zou leiden, dat *community art*-projecten in bijvoorbeeld aandachtswijken beter leefbare buurten opleveren en dat deelnemers aan dergelijke projecten hun sociale en culturele competenties versterken. Meer of minder expliciet gaat het in deze sociologische benadering van kunst om het prikkelen van burgerschapscompetenties.

De derde ontwikkeling betreft de toenemende *intersectorale samenwerking* tussen de cultuursector en beleidssectoren of maatschappelijke organisaties die niet primair op kunst gericht zijn, zoals de stedelijke vernieuwingssector en

de zorg en welzijnssector. Van oudsher zijn de twee laatstgenoemde sectoren te beschouwen als ‘burgerschapsgeneratoren’ bij uitstek vanwege hun aandacht voor het versterken van competenties van burgers die het om uiteenlopende redenen niet zelfstandig redden in onze maatschappij. Dit is momenteel weer actueel vanwege de beleidsmatige nadruk op het stimuleren van actief burgerschap en de zelfredzaamheid van burgers. De samenwerking met de culturele sector is gestoeld op de onderkenning van gemeenschappelijke vraagstukken: hoe kunnen nieuwe (cultureel diverse) doelgroepen aangetrokken worden, hoe kan een instelling zijn maatschappelijke rol opnieuw definiëren, hoe kan het aanbod worden aangepast aan de huidige vraag, hoe kan de sociale cohesie versterkt worden, enzovoorts. De artistieke impuls wordt gewaardeerd vanwege het innovatieve vermogen: de mogelijkheid om buiten gevestigde denkkaders te treden en nieuwe methodieken te ontwikkelen.

Thema’s als burgerschap, diversiteit en cohesie staan in deze drie ontwikkelingen centraal en worden in toenemende mate gekoppeld aan de vraag hoe kunstprojecten (culturele interventies) hieraan een positieve impuls kunnen geven. Waarom is er nu juist aandacht voor kunst? Omdat de zogenoemde harde aanpak in het integratiebeleid geen democratische samenleving oplevert (Vasta 2006), omdat de harde aanpak in het jongerenbeleid geen leefbare buurten oplevert, omdat burgers alleen zelfredzaam kunnen zijn als ze een breed netwerk hebben, omdat sociale cohesie niet tot stand komt zonder respectvol contact tussen burgers. Met andere woorden, op alle terreinen zoekt men naar manieren om ook de ‘zachte’ burgerschapscompetenties van burgers en instanties te vormen. Om er een paar te noemen: erkenning van verschil, respect, wederzijds vertrouwen, acceptatie van onzekerheid en reflexiviteit.

Het vermoeden is dat deze competenties worden versterkt door kunst in het hart van de samenleving te plaatsen. De vraag is hoe. Het lectoraat organiseert zijn onderzoek daarom rond de vraag *hoe culturele interventies een positieve impuls kunnen geven aan maatschappelijke vraagstukken en ‘zachte’ burgerschapscompetenties* – dit vanuit de gedachte dat een maatschappij vol burgers met goed ontwikkelde zachte burgerschapscompetenties ook zal leiden tot een betere structurele acceptatie van migranten en hun nakomelingen in de ‘harde’ sectoren, zoals de arbeidsmarkt.

In deze les zal ik de drie ontwikkelingen uiteenzetten en de zachte burgerschapscompetenties toelichten, om vervolgens in te gaan op de manier waarop het lectoraat deze vraag uitwerkt in onderzoeken die uitgevoerd worden door de lector, docenten en studenten van het Domein Maatschappij en Recht, in het bijzonder door docenten en studenten Culturele en Maatschappelijke Vorming (CMV) van de Hogeschool van Amsterdam. Bij dit onderzoek wordt nauw samengewerkt met sociale en culturele organisaties en beleidsmakers uit Amsterdam en wijde omgeving.

Alvorens in te gaan op de culturalisering van het burgerschaps- en integratiedebat, en op de consequenties hiervan op het beleid, is het goed stil te staan bij het begrip 'burgerschap' zelf. Zo kan de aandacht voor cultuur geplaatst worden ten opzichte van de andere aandachtsgebieden die binnen het burgerschapsbegrip te onderscheiden zijn. Dit zijn de aandachtsgebieden: a) rechten en plichten, b) democratie en publieke ruimte, c) verwacht gedrag en d) emotionele en culturele verbondenheid. Hieronder zal ik deze vier gebieden toelichten en kritisch tegen het licht houden,¹ en tevens aangeven op welke gebieden het lectoraat zich richt.

a. Rechten en plichten

Het aandachtsgebied van rechten en plichten grijpt terug op T.H. Marshall's theorie uit de jaren 1950 over de lineaire ontwikkeling van burgerschapsrechten vanaf de zeventiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw: van civiele via politieke naar sociale rechten (Marshall 1992). Met deze rechten meende Marshall dat de ongelijkheid die voortgekomen is uit het kapitalistische systeem langzamerhand weer rechtgetrokken zou worden omdat hij dacht dat staten genoeg autoriteit konden uitoefenen om de *universalistische* belofte van burgerschap tot in alle hoeken en sectoren van de maatschappij te laten doordringen. Op die manier zouden alle burgers opgenomen worden in het sociale systeem van de staat en een gevoel van nationale gemeenschap ervaren. Het kernbegrip waar deze redenering om draait is 'gelijkheid': burgers zouden elkaars gelijk zijn en er zou sprake zijn van gerechtigheid en rechtvaardigheid. In ruil hiervoor hebben burgers plichten, zoals het betalen van belasting, zich aan de wet houden, deelnemen aan en zich inzetten voor de gemeenschap, en dergelijke.

Tegen de achtergrond van de multiculturele samenleving hebben politicologen en politiek filosofen als Kymlicka getracht de civiele, politieke en sociale burgerschapsrechten aan te vullen met culturele rechten. Zo is Kymlicka's notie van multicultureel burgerschap erop gericht groepsgeïdentificeerde rechten te formuleren en representativiteit van verschillende groepen in de politieke arena te bewerkstelligen (Kymlicka 1995). Met dergelijke theoretische modellen en praktische wetten wordt geprobeerd de burgerschapsrechten en plichten wat op te rekken, zodat de culturele eigenheid van verschillende migrantengroepen beter ingepast kan worden. Daardoor mag bijvoorbeeld een Sikh

op de brommer een tulband dragen in plaats van een helm of mag men op bepaalde plaatsen ritueel schapen slachten.

Het zijn dus maatregelen binnen de bestaande regelgeving; ze gaan niet ver genoeg om de relatie tussen multiculturaliteit en de samenleving zodanig te doordenken dat bijvoorbeeld het idee van universaliteit ontstegen wordt (Trie-nekens 2004a). Bovendien gaat het idee van groepsgeïdentificeerde rechten uit van een statische culturele eigenheid van migrantengroepen en veronderstelt het een hoge mate van homogeniteit en consensus binnen groepen. Maar de belangrijkste kanttekening die hier geplaatst moet worden is dat mensen voor de wet misschien wel gelijke rechten hebben en culturele erkenning voor de wet theoretisch mogelijk is, maar dat cultureel bepaalde routines in een samenleving ervoor zorgen dat dit in de praktijk niet het geval is. Hierop zal ik nader ingaan bij punt d.

b. Democratie en publieke ruimte

Het conventionele burgerschapsidee is ook sterk gestoeld op het idee van de rationeel handelende burger die zou streven naar het bereiken van het *algemeen belang* in de politieke en publieke arena. Tegenover deze burger zou een *onpartijdige* staat staan die zich boven het particuliere belang of conflicten in de burgermaatschappij heeft geplaatst. Met betrekking tot de publieke ruimte staan de begrippen 'homogeniteit' en 'neutraliteit' centraal: er bestaan misschien verschillen tussen burgers, maar die zouden niet zo groot zijn dat ze het gevoel van eenheid aantasten, en er zou een soort universele, 'neutrale' publieke ruimte bestaan. Dit streven naar homogeniteit en neutraliteit had tot gevolg dat alles wat anders was, werd verbannen uit het publieke domein naar het privé-domein.

Het behoeft volgens mij weinig toelichting dat deze gedachtegang niet meer opgaat in de huidige westerse, multiculturele samenlevingen. Eigenlijk is deze nooit opgegaan als we bedenken dat het stemrecht lange tijd alleen was voorbehouden aan degenen die land bezaten, dat vrouwen in veel landen pas in de twintigste eeuw stemrecht verwierven en dat het 'algemeen goed' vaak het ideaalbeeld van de hogere klassen (wit, man, welgesteld, niet gehandicapt en hoogopgeleid) vertegenwoordigt of ten minste het ideaalbeeld van de meerderheidsgroep. Bij Vrouwenstudies is het nodige werk gemaakt van de deconstructie van de 'gewone' burger, het 'algemeen goed' en de daarmee samenhangende begrippen als 'onpartijdigheid' en 'neutraliteit' in politieke representatie. Daarvoor in de plaats kwamen onder meer concepten als de

standpoint theory (Harding 2003), *performativity* (Butler 1988) en het idee van *situated knowledge* waarmee Haraway (1988) inzichtelijk maakte dat het hebben van kennis en het daaruit voortvloeiende handelen gevormd en geconditioneerd worden door iemands sociale positie.

Ook politiek-filosofen als Young (1990) en Parekh (2000) zoeken naar manieren om diversiteit een positieve plaats te geven in de openbare ruimte. Met openbare ruimte bedoelen zij niet alleen straten en pleinen, maar ook openbare plaatsen als overheidsinstellingen en scholen waarin de gelijkheid van burgers gegarandeerd zou moeten zijn. Youngs 'heterogene publieke ruimte' en Parekhs 'participatoire publieke ruimte' en vergelijkbare politiek-filosofische concepten veronderstellen een aantal basisvoorwaarden waaraan voldaan moet zijn om een dergelijke publieke ruimte mogelijk te maken. Ten eerste mag niets of niemand ervan uitgesloten worden of worden verbannen naar de privésfeer. Ten tweede zouden geen instituties of praktijken a priori uitgesloten mogen worden van de publieke discussie (Young 1990, 119-120). Dergelijke theoretische voorwaarden schieten echter eigenlijk altijd tekort omdat wat nodig is misschien nog wel een laagje dieper ligt: vertrouwen en wederzijds respect, het uitroeien van discriminatie, het kunnen inschatten van elkaars gedrag, maar ook simpelweg het bestaan van sociale en economische gelijkwaardige kansen op participatie. Enerzijds gaat het dus om 'zachte' burgerschapscompetenties als het erkennen of respecteren van verschillen, anderzijds gaat het om 'harde' burgerschapscompetenties om je (sociaaleconomische) burgerschapsrechten en plichten te kunnen uitoefenen en je als gelijke in de publieke ruimte te begeven.

c. Verwacht gedrag

Burgerschap roept ook verwachtingen op met betrekking tot het gedrag van burgers, het derde aandachtsgebied in het denken over burgerschap: de 'goede burger' vertoont bepaald moreel gedrag, heeft bepaalde sociale praktijken en culturele overtuigingen. Afwijkend gedrag op basis van andere overtuigingen wordt dan ook afgekeurd. Daarnaast wordt van de 'goede burger' zelfontwikkeling en zelfbestemming verwacht: dat deze enerzijds zijn competenties ontwikkelt en anderzijds een bijdrage levert aan het creëren van condities waarin zijn handelen kan plaatsvinden. Met andere woorden: dat de burger de maatschappij en het maatschappelijk middenveld (*civil society*) mede vormgeeft. Maar deze twee eisen omvatten tegelijkertijd ook twee mogelijke mechanismen van uitsluiting. Institutionele inperking van iemands zelfontwikkeling

leidt namelijk tot onderdrukking en institutionele inperking van de zelfbestemming tot overheersing (Young 1990, 37).

Aandacht voor het verwachte gedrag van burgers is momenteel in het Nederlandse beleid terug te vinden onder de noemer ‘actief burgerschap’. Zoals Tonkens aangeeft in haar oratie (2006, 1):

‘Actief burgerschap wordt als oplossing aangedragen voor vier grote maatschappelijke vraagstukken: gebrek aan sociale samenhang, in het bijzonder tussen verschillende bevolkingsgroepen, consumen­ tistisch en asociaal gedrag, sociale uitsluiting en de kloof tussen burgers en bestuur. Burgers moeten deze problemen oplossen in vier gedaanten: als verantwoordelijke, zorgzame, fatsoenlijke, of beraadslagende burgers. Burgers krijgen in al deze hoedanigheden een verbindende rol: zij moeten bruggen slaan tussen burgers onderling en tussen burgers en bestuurders.’

Vooraf van migranten en hun nakomelingen wordt het nodige geëist voor wat betreft hun gedrag. Volgens de voormalige minister voor Vreemdelingen­ zaken en Integratie was ‘gedeeld burgerschap’ het doel van het ‘integratie­ beleid nieuwe stijl’. Dit hield in dat ‘men deelneemt aan alle facetten van de samenleving en daaraan een actieve bijdrage levert, Nederlands spreekt en zich houdt aan de basale Nederlandse normen, zoals het respecteren van de vrijheid van meningsuiting en de gelijkheid van man en vrouw.’ Op basis hiervan wordt een groep als geïntegreerd beschouwd als deze de Nederlandse taal beheerst, op evenredige wijze deelneemt aan structurele maatschappelijke terreinen, inter­ netnische contacten onderhoudt en de basale Nederlandse normen onderschrijft (WODC et al. 2006, 1). Het groepsdenken versluiert echter de heterogeniteit binnen groepen. Daarnaast komen we door zoveel nadruk te leggen op het internaliseren van de Nederlandse waarden en normen in het aandachts­ gebied van cultuur, van de emotionele en culturele verbondenheid. Daarover hieronder meer.

Wat bovendien opvalt, is dat er zelden een positieve relatie wordt gelegd tussen handelen in het algemene belang en migranten. Bovendien overheerst het idee dat migranten hulp nodig hebben bij de inburgering en/of zwaar leunen op de verzorgingsstaat. Op lokaal niveau zijn er echter bij migrantengroepen veel praktijken zichtbaar die als ‘actief burgerschap’ en een goed functionerende ‘*civil society*’ beschouwd kunnen worden (Trienekens 2004a, 247). Actief burgerschap van migranten uit zich onder andere in het opzetten van organi-

saties waarin ze bijvoorbeeld hun achterban helpen op het vlak van werkgelegenheid, jongeren een plek bieden waar ze na school huiswerk kunnen maken of waar een cultureel programma loopt. Deze organisaties hebben een sociaal-culturele functie in het leven van migranten, en springen ook in waar overheidsdiensten tekortschieten. De organisatoren nemen hun burgerplichten serieus; het zijn ‘goede burgers’ die bijdragen aan de *civil society* en zorgen voor zelfontwikkeling en zelfbestemming. Er lijkt dus een kloof te bestaan tussen wat het beleid verlangt en wat er in de praktijk gebeurt. Deze kloof ontstaat enerzijds omdat niet duidelijk wordt omlind wie zich waar voor wie moet inzetten en omdat een heldere indicatie van wat ‘goed gedrag’ is, ontbreekt. Anderzijds komt deze kloof voort uit onvoldoende erkenning van culturele verschillen.

d. Emotionele en culturele verbondenheid

In Marshalls ogen bestond er een bijna natuurlijke relatie tussen burgerschap en de territoriale staat – de ‘natiestaat’ – waarin je geboren wordt. Dat hij dit verband legde is te begrijpen, omdat zijn lineaire model van burgerschap gelijke tred hield met de ontwikkeling van de Europese stadstaten en hertogdommen naar natiestaten. De vorming van deze staten had echter tot gevolg dat verschillende regionale culturen en dialecten werden gehomogeniseerd tot een nationale cultuur en taal. Met milde vormen van nationalisme en patriotisme wordt, volgens Billig (1995) bij burgers een gevoel van gemeenschappelijkheid geprikkeld. Billig bedoelt daarmee dat het gevoel ergens bij te horen en thuis te zijn wordt gevoed met discours, symbolen, metaforen en de illusie van een gedeelde nationale cultuur, geschiedenis en taal. Burgerschap zou mensen het gevoel moeten geven deel uit te maken van een grotere gemeenschap; het is dus ook ‘cultureel lidmaatschap’.

Dit culturele lidmaatschap wordt ook verbonden aan de ‘harde’ verplichting om de Nederlandse taal te spreken en aan het idee dat burgers loyaal (moeten) zijn aan de staat en het land waarin ze wonen. De discussie over de loyaliteit van migranten en hun nakomelingen heeft in Nederland de vorm aangenomen van een discussie over het hebben van een dubbele nationaliteit, wat integratie in de weg zou staan. Wetenschappelijke onderzoek heeft echter uitgezeten dat migranten rationeel handelende burgers zijn voor wie het volstrekt normaal is om de dag door heen en weer te schakelen (letterlijk met de televisie, maar ook figuurlijk) tussen gastland en herkomstland (Aksoy & Robins 2003). Dit betekent dat verschillende loyaliteiten niet met elkaar hoeven te

conflicteren en mensen loyaliteit kunnen voelen voor meerdere landen. Dit betekent ook dat *bonding* (het versterken van de eigen groepsband) niet omgekeerd evenredig is met *bridging* (het leggen van verbanden tussen groepen) – een conclusie die Putnam, wiens begrippen het zijn, inmiddels zelf ook trekt (vgl. Putnam 2000 en 2007).

Burgerschap in de zin van cultureel lidmaatschap wordt bovendien verbonden aan het idee dat er sprake is van een nationale identiteit waarin het merendeel van de burgers zich herkent. Dit maakt burgerschap dus niet alleen een papieren of wettelijke constructie, maar ook een emotionele ervaring. Het hierboven genoemde ‘milde nationalisme’ en gevoel van gemeenschappelijkheid bepalen echter met welke groep mensen je bereid bent dingen te delen (bijvoorbeeld de verzorgingsstaatarrangementen) en met welke groep mensen je dat niet wilt. Op deze manier is burgerschap dus tegelijkertijd insluitend (zekere mate van gelijkvormigheid binnen de groep) en uitsluitend (benadrukken van verschillen met andere groepen). De notie van een homogene nationale cultuur en identiteit werkt uitsluitend naar migranten en hun nakomelingen. Samen met Essed heb ik laten zien dat alleen een hoge mate van ‘culturele aangepastheid’ migranten het lidmaatschap van de culturele gemeenschap verschaft – daarmee kunnen ze zich ‘Nederlander’ noemen –, maar het predicaat ‘autochtoon’ blijft voor hen onbereikbaar (Essed & Trienekens 2007).

Gelijkheid is dus niet alleen materieel (rechten en plichten), maar heeft ook te maken met het erkennen dat mensen van elkaar verschillen en dat ze niet gediscrimineerd mogen worden op basis van bijvoorbeeld geslacht, leeftijd, etniciteit, klasse en levensovertuiging of leefstijl. Ook gaat het om de erkenning dat noch de dominante, noch de niet-dominante culturen statisch zijn, maar zich altijd ontwikkelen in wederzijdse relatie tot elkaar. Voor deze erkenning, en dus tegen het conventionele burgerschapsdenken, werd al gestreden door de vrouwenbeweging nog voordat de multiculturele samenleving als feit werd erkend. De multiculturele samenleving heeft het denken over burgerschap echter verder geprikkeld omdat deze – sterker dan de ongelijkheid binnen een vermeend homogene staat – de koppeling tussen burgerschap en een nationale identiteit en cultuur ter discussie stelt. In die zin is de hedendaagse politieke en publieke paniek omtrent de vermeende teloorgang van de nationale cultuur en identiteit (die zich uit in het krampachtig zoeken naar manieren om de sociale cohesie te versterken, het formuleren van een culturele en historische canon, het aangescherpte inburgeringsbeleid of de roep om internalise-

ring van Nederlandse waarden en normen door migranten) te begrijpen – al is daarmee niet gezegd dat dit gerechtvaardigd is of dat het debat op de juiste manier wordt gevoerd. Want er is dan wel sprake van een culturalisering van het integratiedebat, maar zonder een wezenlijk debat.

Schinkel (2008) laat indringend zien dat er in Nederland niet werkelijk wordt nagedacht – noch door de politiek, noch door sociologen – over problematische concepten als ‘samenleving’ en ‘integratie’. Deze spelen een grote rol bij de conceptualisering van allerhande problemen. Met ‘nadenken’ bedoelt Schinkel het ‘altijd en eeuwig proberen buiten de kaders van de dominante discussie proberen te denken’ (2008, 10), en hij stelt dat ‘de voortdurende herhaling van de nadruk op participatie en integratie – en de gemediatiseerde herhaling van de herhaling – leidt tot een verdoezeling van de vragen waarin men moet participeren en/of integreren en wie of wat dat moet’ (2008, 21-22).

Gevolgen voor beleid en praktijk

Met de hierboven gegeven schets van de culturalisering van het integratiedebat, ligt het voor de hand dat de nadruk in het beleid is verschoven van sociaaleconomische naar sociaal-culturele integratie. De jaren 1990 stonden in het licht van sociaaleconomisch integratiebeleid. Zo werd bijvoorbeeld het succes van het beleid op basis van de minderhedennota *Kansen Krijgen, Kansen Pakken* uit 1998 afgelezen aan de hand van de positie van migranten in de economische, fysieke en sociale infrastructuur (Commissie Blok 2004, 48). Ghorashi toont echter overtuigend aan dat de culturaliseringstendens niet nieuw is en ook duidelijk te onderscheiden is in tijden waarin sociaaleconomische integratie vooropstaat. Ze geeft daarbij aan dat

‘... het achterstandsdenken – gestimuleerd vanuit de verzorgingsstaat- en de culturaliseringstendens gevoed door de verzuilingsgeschiedenis – zeer hardnekkige componenten zijn geweest van het categorale denken in Nederland. Dit heeft de basis gevormd voor een sterke wij/zij kloof in Nederland die in de loop der jaren – beïnvloed door recente ontwikkelingen – alleen maar sterker is geworden’ (Ghorashi 2006, 14).

Na de eeuwwisseling is het accent dus sterker op sociaal-culturele integratie komen te liggen (RMO 2005, 20-21). Er werd toen een flink aantal stimulerende maatregelen uit het arbeidsmarktbeleid geschrapt die gericht waren op de economische integratie van minderheden, en tegelijkertijd kwam er

meer nadruk te liggen op de culturele integratie en werd hierop steeds strenger toegezien. Zo heeft de inburgering nu een verplicht karakter en moeten inburgeraars een toetsing ondergaan alvorens ze toestemming krijgen om naar Nederland te komen. Deze verandering werd volgens de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) gesymboliseerd door het feit dat de verantwoordelijkheid voor het integratiebeleid op dat moment werd overgedragen door het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan het Ministerie van Justitie. Desalniettemin heeft het kabinet-Balkenende II later in zijn regeerperiode ook een aantal 'zachte' aspecten van integratie in het integratiebeleid opgenomen. Er kwam, met andere woorden, ook aandacht voor wat ik 'zachte burgerschapscompetenties' noem. Zo stelt het kabinet bijvoorbeeld in het kader van het *Breed Initiatief Maatschappelijke Binding* dat binding 'meedoen' is, maar dat er ook respect moet zijn voor de culturele en religieuze eigenheid van anderen. Mensen zouden zich daadwerkelijk betrokken moeten voelen bij het geheel en loyaal moeten zijn aan de samenleving. Daarmee lag, zoals de RMO aangeeft (2005, 22), de weg open voor maatregelen gericht op het vergroten van de sociale samenhang. Het RMO-rapport *Niet langer met de ruggen naar elkaar* uit 2005 is daar zelf een direct uitvloeisel van; het advies dat daarin werd gegeven, gaf weer aanleiding voor het in het leven roepen van de subsidieregeling 'Ruimte voor Contact'. Ook gaf het Ministerie van Justitie het Sociaal Cultureel Planbureau naar aanleiding hiervan de opdracht uit te zoeken welke interventies gericht op interetnisch contact en integratie er bestaan en welke daarvan effectief zijn (Gijsberts & Dagevos 2007).

Ook het huidige regeerakkoord is voor een groot deel gestoeld op het streven naar sociale samenhang.² Daarnaast is binnen de peiler 'sociale samenhang' aandacht voor wonen, wijken en integratie. De Waal gaf al aan (2004, 45) dat de buurt of wijk als integratie- en ontmoetingsplaats momenteel een duidelijke ervaring kent. Deze ontwikkeling is verder bestendigd door het stimuleren van de wijkaanpak. Het gevolg hiervan is dat er een overvloed is aan allerlei projecten en initiatieven die gericht zijn op integratie, sociale cohesie en interetnisch contact binnen de wijken. De subsidies hiervoor zijn niet alleen afkomstig van de nationale overheid en de gemeenten, maar ook van private fondsen, zoals het Oranjefonds, wat het bevorderen van sociale samenhang en sociale participatie tot doel heeft. Een groot deel van de gesubsidieerde projecten heeft een artistiek karakter.

Geleefd burgerschap en de zachte burgerschapscompetenties

Waar het burgerschap betreft, opereert het lectoraat op het kruispunt van de aandachtsgebieden emotionele en culturele verbondenheid, en gedrag. De aanname hierbij is dat burgers zonder een respectabele plaats in de maatschappij, daarmee geen (positieve) emotionele band opbouwen en dat er, zonder een dergelijke band, voor burgers geen reden is om het verwachte gedrag te vertonen. (NB: Als er al sprake is van afkerig gedrag onder migranten, dan zou dat volgens deze logica volstrekt begrijpelijk zijn). Om een respectabele plaats te krijgen en te claimen, zijn gelijkwaardige rechten en plichten, democratie en een open publieke ruimte onontbeerlijk. Bij een respectabele plaats denk ik zeker ook aan een goede toegang tot de arbeidsmarkt, het onderwijs en tot huisvesting. Zoals we hebben gezien, komt zo'n plaats in de multiculturele maatschappij echter pas werkelijk tot stand als er sprake is van erkenning van verschillen en als de staat, het maatschappelijk middenveld en de burgers elkaar respectvol benaderen. Dit is ook de gemeenschappelijke conclusie van een groot aantal onderzoeksprojecten dat is uitgevoerd in het kader van het NWO-programma Sociale Cohesie: wil men de band van bepaalde etnische en andere minderheidsgroepen met de samenleving versterken, dan moet men zich concentreren op het behoud van de identiteit en de eigenwaarde van de betreffende groepen en dus – volgens Evenblij (2007, 14) – op respect.

Om tot erkenning van de culturele kant van burgerschap te komen – en dan gaat het om het erkennen van verschillen in beleving van identiteiten, culturen en het gevoel van thuishoren, om zó een insluitende vorm van burgerschap te bereiken – heb ik in mijn proefschrift het idee van 'geleefd burgerschap' gelanceerd. Ik presenteer burgerschap daarin niet als een status die gekoppeld is aan het hebben van een bepaalde nationaliteit en evenmin als iets wat statisch en onveranderlijk is. Burgerschap is een proces dat in de alledaagse praktijk continue bestreden en omgevormd wordt en waarin de diversiteit in de beleving van culturele aspecten die daarmee samenhangen – zoals het gevoel een identiteit te hebben en ergens thuis te zijn – centraal staat. Ik heb ook een aantal voorwaarden genoemd waaraan voldaan moet zijn, wil het idee van geleefd burgerschap in de praktijk voet aan de grond krijgen (Trienekens 2004a, 50). Zo moet onder andere het idee van homogeniteit en onpartijdigheid losgelaten worden en moet eenieder zich bewust worden van zijn of haar *situated knowledge*. Ook zal er nagegaan moeten worden in hoeverre de institutionele condities ervoor kunnen zorgen dat 'het goede leven' voor iedereen te verwe-

zenlijken is. Dit betekent dat mechanismen van uitsluiting in de alledaagse routine uit de weg geruimd moeten worden en vraagt ook een zekere mate van zelfreflectie: men moet hiervoor de eigen (voor)oordelen onder de loep nemen. Bovendien zal men diversiteit en verandering moeten leren zien als intrinsieke onderdelen van het burgerschap en de ‘marges’ op waarde moeten leren schatten. Die marges zullen ook actief opgezocht moeten worden, want één ding is zeker: alleen sámen komen we verder.

Impliciet – in mijn proefschrift noemde ik het niet zo – stelde ik daarmee dat om een rechtvaardiger begrip van burgerschap in de praktijk te laten doordringen, de zachte burgerschapscompetenties van politici, maatschappelijke en publieke organisaties en burgers versterkt moeten worden. Wat zijn dan precies die zachte burgerschapscompetenties? Dat zijn geen dominante fatsoensnormen die aan nieuwkomers of andersdenkenden opgedrongen moeten worden. Het gaat om het prikkelen van een gevoeligheid voor diversiteit ofwel om ‘diversiteitsensitive competenties’ (Ghorashi 2006, 32). Hiervoor moet gedrag ontwikkeld worden dat gericht is op en waarbij gehandeld wordt vanuit onder meer wederkerigheid, meertaligheid, respect en gelijkwaardigheid. Waar ik het over ‘zachte burgerschapscompetenties’ heb, spreekt Parekh over ‘essentiële politieke deugden’ (Parekh 2000, 340). Hij doelt daarmee op wederzijds respect en zorgzaamheid, tolerantie, zelfbeheersing, de bereidheid onbekende denkwerelden in te gaan, liefde voor diversiteit, een open geest voor nieuwe ideeën, een open oog voor de behoeften van anderen en het vermogen om met onoplosbare verschillen te leven. Uit het Nieuw Cultureel Burgerschapsproject van de stichting InterArt rolden een aantal vergelijkbare zachte burgerschapscompetenties, te weten vertrouwen, sociale sensibiliteit, reflexiviteit, engagement, acceptatie van onzekerheid en imperfectie, acceptatie van meertaligheid, een nomadische kijk op identiteit en culturele interactie en uitwisseling (Boele van Hensbroek et al. 2006).

‘Zachte’ burgerschapscompetenties onderscheiden zich van ‘harde’ door de gerichtheid op de culturele aspecten van het burgerschap die nodig zijn om te voldoen aan de burgerschapsrechten en plichten, en om te participeren in ‘harde’ sectoren als de arbeidsmarkt. Het interessante is nu dat er momenteel een scala aan kunstinitiatieven te onderscheiden is die op artistieke wijze inspelen op zachte burgerschapscompetenties. Bij de beschrijving van de ontwikkelingen in de culturele sector en de aanverwante sectoren zal ik hierbij stilstaan.

Kanttekening

De aandacht in het lectoraat voor initiatieven die de zachte burgerschapscompetenties prikkelen is – en dat wil ik nadrukkelijk stellen – niet ingegeven door een sterk geloof in de huidige beleidsontwikkelingen met betrekking tot burgerschap, integratie, diversiteit en cohesie in Nederland, maar komt voort uit een sterk geloof in de behoefte van maatschappijen – van welke vorm, aard of politiek gesternte dan ook – aan zelfkritiek en reflexiviteit. Die laatste eigenschappen kunnen tot ontwikkeling komen wanneer er een open en gelijkwaardige interactie tussen burgers bestaat. Het lectoraatonderzoek naar zachte burgerschapscompetenties en culturele interventies is dan ook niet bedoeld als een doekje voor het maatschappelijke bloeden, maar als een zoektocht naar een wezenlijke verandering in ons denken en handelen ten aanzien van de multiculturele samenleving.

DE 'SOCIOLOGISERING' VAN DE CULTUURSECTOR

In de cultuursector zijn een aantal ontwikkelingen te onderscheiden waarin burgerschapsnoties een rol spelen. De ontwikkelingen die hier bedoeld worden, richten zich op a) het experimenteren met manieren om met culturele en etnische diversiteit om te gaan, b) het expliciteren van de samenbindende factor van kunst en c) de opkomst van culturele interventies die naast artistieke ook maatschappelijke uitkomsten beogen. Deze veranderingen spelen zich af op verschillende, gerelateerde niveaus: cultuurbeleid, gevestigde kunst(educatie)instellingen, lokale culturele organisaties en individuele kunstenaars.

a. Diversiteit

Laten we als eerste stilstaan bij het niveau van het cultuurbeleid. Brede cultuurparticipatie is altijd de legitimering geweest van het investeren van publieke middelen in de kunsten. Ging het eerst vooral om het bereiken van lager opgeleiden en jongeren, sinds het begin van de jaren 1980 is daar een (vaak beknopte) beschouwing over diversiteit aan toegevoegd (Bos 2006, 23). De nota *Ruim Baan voor Culturele Diversiteit* (OC&W 1999) heeft de zwaarste stempel op het diversiteitbeleid gedrukt en ook de aandacht voor kunst in de wijk aangezwengeld. De huidige staatssecretaris breekt tot op zekere hoogte met zijn voorgangers door niet expliciet in te gaan op diversiteit of het culturele veld voor te schrijven wat dit op het vlak van diversiteit moet doen. Wel stelt hij voor om structureel geld beschikbaar te stellen voor cultuurparticipatie en het creëren van een gevarieerder publiek (OC&W 2007, 25).

Momenteel is diversiteit meer een thema van de Raad voor Cultuur dan van OC&W. Bij het adviseren van OC&W wat betreft de huidige cultuurplanperiode gaat de Raad uit van 'cultureel burgerschap'. In het advies *Innoveren, Participeren!* (Raad voor Cultuur 2007) wordt onderstreept dat het van belang is het begrip 'diversiteit' breed te interpreteren. Diversiteit zou niet moeten worden teruggebracht tot iemands ethniciteit, iets wat gebeurt in beleidsvoornemens als 'het bevorderen van cultuurparticipatie door allochtonen'. De diversiteitsterminologie is om die reden vervangen door burgerschapsterminologie:

'Met het begrip "cultureel burgerschap" wil recht gedaan worden aan het toegenomen belang van culturele praktijken en instellingen in de samenleving en aan de groeiende vervlechting van politiek, economie en cultuur. Misschien is het zelfs beter om te spreken van een toegenomen inzicht in

het belang van cultuur voor het functioneren van de samenleving. Burgerschap en maatschappelijke participatie zijn niet louter een kwestie van – ooit verworven – formele rechten en van economische zelfstandigheid. Het zijn zaken die dag in dag uit moeten worden bevochten en waargemaakt, en daarbij spelen cultuur en culturele participatie een cruciale rol. (...) De term cultureel burgerschap is niet bedoeld als verklaring voor deze toegenomen betekenis van cultuur, maar moet worden gezien als indicatie en onderstreping van de complexiteit en gelaagdheid van burgerschap als zodanig – en daarmee van de onmisbare betekenis van kunsten, culturele praktijken en instellingen voor de bloei en ontwikkeling van de nationale politieke gemeenschap in een mondiale context’ (Raad voor Cultuur 2007, 13).

Deze koppeling van kunst, diversiteit en burgerschap is ook kenmerkend voor het Amsterdamse cultuurbeleid voor de periode 2009-2012, waarin onder meer de begrippen ‘cultuurwijsheid’ en ‘cultuurverbondenheid’ centraal staan. Uit de Hoofdpijnnota wordt duidelijk dat men streeft naar het creëren van een nieuw Amsterdam ‘waar vrijheid, dynamiek en creativiteit hand in hand gaan met solidariteit, geborgenheid en rechtvaardigheid’ (DMO 2007, 12). Cultuurwijsheid wordt beschouwd als een manier waardoor burgers ‘kunnen leren, genieten en profiteren van de verschillen én de overeenkomsten’ (DMO 2007, 3). Ervaringen met kunst leiden volgens de Hoofdpijnnota bovendien tot rust en bieden ruimte voor reflectie: ‘Hiervoor gebruiken we het woord cultuurverbondenheid, waarbij het ook gaat om een mentaliteit van ontvankelijkheid en openstaan voor anderen, om het bouwen van een verfijnd weefsel van culturele verbindingen in de stad, gekenmerkt door wederzijds vertrouwen’ (DMO 2007, 15). De Raad voor Cultuur en de Gemeente Amsterdam beroepen zich dus nadrukkelijk op zachte burgerschapelementen, zoals solidariteit, rechtvaardigheid, ontvankelijkheid voor anderen en wederzijds vertrouwen.

De intenties van het beleid worden steeds fraaier geformuleerd en getuigen van een ontwikkeling in de visie op diversiteit. Toch blijft het feitelijke aandeel van ‘diverse kunst’ in de gesubsidieerde cultuursector klein, slechts zo’n drie procent van het totale subsidiebedrag – incidentele uitgaven niet meegerekend – op landelijk en lokaal niveau (Trienekens 2004; Lagroup 2008). Bos (2006) laat zien dat in het beleid de ‘kunst omwille van kunst’-opvatting domineert en

in een historisch evenwicht verkeerd met het participatieperspectief, waarin de deelname aan kunst vooropgesteld wordt. Dit evenwicht is moeilijk te verstoren door nieuwe belangen. Op instellingniveau verloopt het proces van het zich openstellen voor culturele diversiteit eveneens traag en leiden diversiteitsprojecten niet per definitie tot een heldere visie op de artistieke én maatschappelijke rol die een instelling wil spelen of op de manier waarop diversiteit structureel ingebed kan worden (Trienekens 2007a). Meer geïntegreerde zachte burgerschapscompetenties in deze instelling zal dit inbeddingproces versoepelen omdat de eigen praktijken dan makkelijker tegen het licht gehouden kunnen worden.

De veranderingen gaan langzaam, maar er zit ontwikkeling in. Al was het alleen maar vanwege de volharding van instellingen als de hierboven genoemde stichting InterArt die de sector blijft dwingen tot zelfreflectie. Al was het maar vanwege kunstenaars die hun strepen hebben verdiend in het buitenland of in de niet-gesubsidieerde cultuursector en vervolgens ook worden opgemerkt door de publieke cultuursector. Al was het maar omdat diversiteit in veel *community art*-projecten een vanzelfsprekende rol speelt (hierop kom ik terug bij punt c). Top gaat zelfs zover dat hij spreekt van een 'nieuwe fase' en een 'nieuw paradigma': ging het er voorheen om, om diversiteit als thema op de agenda te zetten, nu bestaat er 'een zekere massa van makers, producers, beleidsmedewerkers van instellingen instituties die putten uit meerdere culturele bronnen en zich verdiept hebben in interculturele en transculturele ontwikkeling', die diversiteit als uitgangspunt heeft in plaats van deze te zien als een geïsoleerd probleem (2008, 32-33).

b. Cohesie

De toenemende aandacht in het cultuurbeleid voor diversiteit en voor de wijk wordt steeds sterker gekoppeld aan de notie van cohesie en binding tussen burgers. Dit is de tweede ontwikkeling in het beleid en de praktijk van de cultuursector die ik hier wil noemen. Deze ontwikkeling weerspiegelt uiteraard de algemene toename van beleidsmatige aandacht voor sociale cohesie in Nederland.

Van der Laan prees als staatssecretaris van Cultuur het 'samenbindende vermogen van cultuur' toen zij in haar beleid reflecteerde op diversiteit en integratie. En al was ze tegen een vermaatschappelijking en een instrumentalistische benadering van kunst, ze noemde expliciet de maatschappelijke verantwoordelijkheid die culturele instellingen op dit punt hebben (OC&W

2003, 15). Deze maatschappelijke verantwoordelijkheid brengen kunstinstellingen op verschillende manieren tot uiting. Een voorbeeld hiervan is het project 'Stad en Taal' van onder andere het Amsterdams Historisch Museum en het Stedelijk Museum. Dit is gericht op mensen die deelnemen aan cursussen Nederlands als Tweede Taal (Nt-2) en aan inburgeringstrajecten. Het doel is om een brug te slaan tussen de cursisten, de stad Amsterdam en de kunsten, waarbij het museum als ontmoetingsplek fungeert (Stedelijk Museum 2007, 10).

Ook individuele kunstenaars zijn momenteel geïnteresseerd in ontmoeting, sociale cohesie en interetnisch contact. In een grootschalig onderzoek van Cultuurnetwerk Nederland naar zo'n honderd sociaal geëngageerde kunstprojecten gaf 34 procent van de uitvoerende kunstenaars aan dat het genereren van ontmoeting en cohesie een expliciete intentie of aanleiding vormde voor het opzetten van het project (Trienekens 2006, 35). De resultaten van dergelijke projecten zijn hoopgevend. Uit een recent onderzoek van TNO naar het effect van het Amsterdamse Jalan Jalan-festival op de toename van interetnische contacten blijkt dat 90 procent van de toeschouwers het een goede manier vindt om meer contacten te leggen met mensen uit de buurt met een andere culturele achtergrond. Bij 35 procent van de toeschouwers bleek dat inderdaad het geval te zijn en daarvan verwachtte 66 procent dat ze nog vaker contact zouden hebben met deze nieuwe kennissen (Trienekens 2008a). Al deze belangstelling voor interetnische contacten en ontmoetingen is uiteraard voor een groot deel gebaseerd op de hoop dat hierdoor zachte burgerschapscompetenties gestimuleerd worden, zoals wederzijds begrip of kennis van elkaar, wat tot een vreedzamer samenleven zou leiden.

Een scepticus zal zeggen dat deze culturele instellingen en kunstenaars uit opportunisme aangeven open te staan voor cohesie, omdat de overheid en private cultuurfondsen dit als beleidsdoelstellingen hebben geformuleerd. Ik denk dat er meer aan de hand is dan dat. De politieke constellatie van de afgelopen jaren, het doemdenken over de multiculturele samenleving en het politieke polariseren tussen allochtonen en autochtonen roept ook bij kunstenaars een reactie op. Kunstenaars leven tenslotte niet in een maatschappelijk vacuüm. Bovendien vormt louter opportunisme niet voldoende basis voor kunstenaars om te 'overleven' in een kunstproject waarbij veel mensen betrokken zijn. Zonder een open houding en het werken vanuit wederkerigheid redden kunstenaars het niet. Zoals ik elders al heb opgemerkt, is het uitvoeren

van dit soort kunstprojecten niet voor iedere kunstenaar weggelegd (Trienekens 2008b).

c. Culturele interventies

De toenemende aandacht voor onder andere diversiteit, de wijk en sociale cohesie in het politieke en publieke debat heeft geresulteerd in een enorme groei van het aantal *community art*-projecten, sociaal geëngageerde kunstprojecten en andere projecten die artistieke en maatschappelijke intenties verenigen. Ik vat deze projecten samen onder de noemer 'culturele interventies'. Deze interventies vertegenwoordigen een relatief 'autonome' ontwikkeling in de cultuursector, die niet correspondeert met of voortkomt uit een grote beleidsmatige aandacht voor *community art*. Op nationaal beleidsniveau verscheen het begrip *community art* voor het eerst in het vooradvies over amateurkunst van de Raad voor Cultuur in 2003 (Raad voor Cultuur 2003). Ook in een instructieboek over amateurkunst voor Nederlandse gemeenten wordt *community art*/cultuur in de wijk benoemt als een van de ontwikkelingen en trends (Kunstfactor & VNG 2008). Maar *community art* lijkt in het nationale en lokale cultuurbeleid niet veel verder te komen dan het domein van de amateurkunst of – breder – dan de doelstelling cultuurparticipatie te stimuleren. Sterker nog, vaak wordt dit begrip niet eens expliciet genoemd in beleidsnota's. Al is *community art* nog niet sterk verankerd in het cultuurbeleid, het is wel een duidelijk aandachtsgedebied bij private cultuurfondsen als het VSBfonds en de Stichting Doen die cultuurverbreding voorstaan.

Culturele interventies kenmerken zich door de gelijkwaardigheid van de artistieke en maatschappelijke intenties die de bedenkers van het project hebben. De maatschappelijke intenties richten zich vaak op de zachte burgerschapscompetenties. 'Goede' culturele interventies lijken deze competenties inderdaad te versterken en brengen mensen bij elkaar op een manier die de grenzen van de groep overstijgt (Trienekens 2008c). Op die manier dragen dergelijke interventies bij aan de erkenning van culturele verschillen. Andere culturele interventies hebben zoals gezegd op verschillende niveaus effect op de sociale cohesie doordat hiermee een respectvolle uitwisseling tussen kunstenaars, deelnemers en betrokken organisaties (Trienekens 2008a). Weer andere culturele interventies richten zich daarentegen op het tegengaan van negatieve beeldvorming over bepaalde maatschappelijke groepen, zoals eerste-generatie-gastarbeiders of mensen met een verstandelijke beperking (Trienekens 2006). Soms hebben culturele interventies ook invloed op 'harde' secto-

ren, zoals economische integratie, bijvoorbeeld projecten die gericht zijn op het opleiden van jongeren tot culturele ondernemers (Trienekens 2004b).

Kanttekening

In het algemeen kan het als een positieve ontwikkeling worden aangemerkt dat in Nederland een meer sociologische benadering van kunst in opkomst is, waarin ruimte is voor diversiteit en de zachte elementen van burgerschap. Maar in de praktijk lijkt de relatie tussen kunst en diversiteit minder uitgewerkt te worden dan de relatie tussen kunst en cohesie, al is diversiteit wel een vanzelfsprekendheid bij veel culturele interventies. Daarmee lijkt het thema diversiteit geparkeerd te zijn in het participatiedomein en in het beleid gericht op amateurkunst of cultuureducatie, net als in de Engelse culturele praktijk (Trienekens 2004a, 229-230). Het lectoraat onderzoekt de sociologische benadering, maar waakt er wel voor dat het werk van kunstenaars en kunstinitiatieven met wortels in verschillende delen van de wereld, alleen betracht wordt in termen van hun maatschappelijke en participatieve bijdrage. Ook 'kunsten-kunst' en diversiteit kunnen wel degelijk goed samengaan. De strijd om dit besef te verankeren in de gevestigde cultuursector moet voortdurend gestreden worden. Ook voor culturele interventies geldt dat deze niet alleen beoordeeld moeten worden op hun maatschappelijke bijdrage. De prikkelende kracht van culturele interventies is nu juist het feit dat het om kunst gaat.

INTERSECTORALE SAMENWERKING

Welzijn en zorg behoren van oudsher tot de sectoren die burgers ondersteunen en prikkelen om actief aan de maatschappij deel te nemen en hun burger-schapstaak vorm te geven (daarom is het ook zo fortuinlijk dat het lectoraat gebruik kan maken van de kennis van de docenten en studenten van het Domein Maatschappij en Recht, in het bijzonder die van Culturele en Maatschappelijke Vorming). De Boer et al. (2007, 240) begrijpen bijvoorbeeld welzijnswerk als een ‘verzameling “politiek-normatieve” projecten, ondernemingen waarbij burgers streven naar algemeen maatschappelijke doelstellingen als vreedzaam samenleven, gelijkheid, burgerschap, samenhang, emancipatie, zelforganisatie, rechtvaardigheid, enzovoort’. Waren deze sectoren voorheen misschien meer gericht op hulpverlening en bescherming, nu streeft men naar het versterken van de zelfredzaamheid van mensen (actief burgerschap). Zo zegt Spierts over de sociaal-culturele professies (2005, 235): ‘In de actuele situatie hebben deze beroepen gemeen dat ze zich ten doel stellen actief burgerschap te bevorderen. Daarbij richten ze zich in het bijzonder op de emancipatie en participatie van kwetsbare burgers en ondersteunen ze deze burgers bij de ontwikkeling van hun competenties.’ In deze sectoren wordt in toenemende mate samengewerkt met de cultuursector en ook spelen er vergelijkbare vraagstukken als in de cultuursector. Dit geldt tevens voor een geheel andere, iets minder direct verwante sector, namelijk welke is gericht op de stedelijke vernieuwing. Hieronder zal ik stilstaan bij een aantal van deze gemeenschappelijke vraagstukken: ik zal ze illustreren met wat voorbeelden uit de diverse sectoren en aangeven op welke manier kunst een bijdrage kan leveren aan het oplossen van deze vraagstukken.

Zoals is te verwachten, is de relatie tussen diversiteit, ontmoeting en cohesie momenteel een actueel vraagstuk. Spierts et al. (2004, 17) merken hierover op:

‘Een (...) ontwikkeling binnen de welzijnssector betreft de herwaardering van ontmoeting en ontspanning. Sociale cohesie, opgevat als binding aan de samenleving, veronderstelt dat mensen elkaar in het publieke domein kunnen blijven ontmoeten. Het sterke beroep op aspecten van leefbaarheid en op de sociale veerkracht van buurten en binnensteden heeft een herwaardering opgeleverd van op recreatie, ontspanning en ontmoeting gerichte activiteiten, zoals straatfeesten, vrijmarkten, sport, speeltuinen, festivals, clubs, enzovoort. (...) Die ideeën hebben – ondanks de sepsis

daarover – wel degelijk geleid tot openingen naar de sociale sector als samenwerkingspartner voor de culturele sector.’

Cohesievraagstukken spelen ook een belangrijke rol bij stedelijke vernieuwingsprojecten van gemeenten, corporaties en projectontwikkelaars. Hierin worden oplossingen aangedragen voor de wijze waarop men buurten weer leefbaar kan maken, zó dat een diversiteit aan bewoners er een plek weet te vinden, en oude en nieuwe bewoners (weer) met elkaar gaan communiceren. Een tweede vraagstuk in de cultuur- en aanverwante sectoren is het ontwikkelen van nieuwe manieren om (diverse) doelgroepen te bereiken en behouden. Het betreft het bereiken van een nieuw publiek voor allerhande activiteiten en evenementen, alsook het creëren van representatieve bewonersparticipatie en vertegenwoordiging. Spierts et al. (2004, 23) geven aan dat de culturele aanpak kan bijdragen in aanverwante sectoren door bijvoorbeeld een nieuw aanbod te presenteren dat aansluit op wat deelnemers zelf willen en dat tegelijkertijd hun blik verruimt, maar ook door het aanbieden van ruimte voor culturele uitingen van bepaalde bevolkingsgroepen of leeftijdsgroepen. Het is daarbij van belang dat de aandacht niet wordt gefocust op problemen, maar op wat mensen wél kunnen.

De praktijk geeft de behoefte aan nieuwe participatievormen concreet aan. Zo zegt bijvoorbeeld KennisNetwerk Amsterdam (een organisatie die nieuwe vormen van vrijwilligerswerk stimuleert) dat er ‘naast en soms in de plaats van traditionele vormen van bewonersparticipatie (...) andere participatievormen nodig [zijn] om mensen actief te betrekken bij hun eigen buurt. Daarbij is maatwerk nodig, want sommige vormen passen beter bij een bepaalde groep dan andere.’³ De Rotterdamse woningcorporatie Woonbron geeft aan in *community art*-projecten te investeren omdat oude vormen van bewonersparticipatie niet meer werken en haar huurdersraden niet representatief zijn voor jongeren en allochtone bewoners (Trienekens 2007b, 66). Ook de Amsterdamse Wijkaanpak (AUP 2008) legt een flinke nadruk op bewonersparticipatie en zoekt nieuwe invullingen van sociale programma’s die vernieuwingsprojecten begeleiden. Bij goede culturele interventies wordt er subtiel omgegaan met diversiteit, waar het representativiteit en het betrekken van bewoners betreft. Niet alleen door de open houding, gericht op gelijkwaardigheid en wederkerigheid van de uitvoerende partijen, maar ook doordat met deze interventies ‘co-alities’ worden vormen van een verscheidenheid aan mensen in plaats van dat mensen worden gemobiliseerd op basis van hun culturele identiteit. Boven-

dien worden mensen bij culturele interventies in de eerste plaats gemobiliseerd door iets leuks – een kunstproject – en niet door een probleem (Trienekens 2008d, 217).

Een ander vraagstuk dat centraal staat in de sociale sector is hoe de emancipatie en participatie van burgers versterkt kunnen worden zodat ze weerbaarder worden (Spierts 2005, 235). Door de roep om actief burgerschap is deze vraag wederom dringend. *Empowerment* kan versterkt worden door deelname aan kunstprojecten (zie bijv. Matarasso 1998). Om deze reden wordt kunst dan ook steeds vaker ingezet. Een voorbeeld daarvan zijn talentontwikkelingstrajecten in het jongerenwerk, zoals de talentenshow 'All Stars' en de brassband Brotherhood van Stichting Jongerenwerk Amsterdam (Spierts & Van Vliet 2008, 169-172). Ook de *community art* kent een traditie waarin *empowerment* en 'een stem geven' aan individuen en bepaalde maatschappelijke groepen centraal staan (Freire 2007).

De VROM-raad (2006) spreekt in haar advies *Stad en Stijging* in andere be-woordingen over *empowerment* in de stedelijke vernieuwing. De Raad gaat daarbij uit van sociale stijging als leidraad voor de stedelijke vernieuwing. Voor opwaartse sociale mobiliteit is het echter nodig contacten te hebben met mensen buiten de eigen sociaaleconomische kring (vgl. De Waal 2004, 71). Culturele interventies die werken met een dwarsdoorsnede van de wijk, kijken verder dan de 'kwetsbare' groepen en zijn in staat om 'weerbare' en 'kwetsbare' burgers bijeen te brengen, zodat deelnemers hun netwerken kunnen uitbreiden. Ook Putnam en Feldstein (2003, 280) concluderen dit op basis van hun onderzoek naar Amerikaanse initiatieven gericht op gemeenschapsvorming. Zij bevestigen dat met veel van die initiatieven *bridging* tot stand is gekomen, zij het soms met veel pijn en moeite.

Nog een overeenkomstig vraagstuk betreft de samenwerking tussen bewoners, organisaties en professionals. De hierboven geschetste thema's en vraagstukken zijn allemaal uitingen van het huidige zoeken naar het vormgeven van burgerschap en het bieden van mogelijkheden aan burgers om actief aan de samenleving deel te nemen en een bijdrage te leveren aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Tonkens (2006, 6) is van mening dat de overheid met de inzet op actief burgerschap de verantwoordelijkheid te veel bij de burger legt en merkt op dat het, voor het oplossen van maatschappelijke problemen, beter is te kijken welke vormen van interactie en ondersteuning tussen burgers, organisaties, overheden en professionals daaraan kunnen bijdragen. Wat de bovengenoemde vraagstukken rond het creëren van sociale

cohesie, ruimte voor diversiteit, participatie, representatie en *empowerment* gemeenschappelijk hebben, is dus het vraagstuk omtrent samenwerking. Die samenwerking moet intersectoraal plaatsvinden. Doordat culturele interventies opereren op het culturele en maatschappelijke snijvlak is de intersectorale samenwerking tussen onder andere (deel)gemeenten, kunstenaars, woningcorporaties, sociale en welzijnsorganisaties, culturele instellingen, economische instanties en bedrijven, migrantenorganisaties, bewonersinitiatieven en bewoners bijna een vanzelfsprekendheid. Sommige organisaties die culturele interventies plegen, zijn netwerkers bij uitstek. Hun projecten bieden goede mogelijkheden om te experimenteren met samenwerking en het uitwisselen van ideeën en methodieken. Uit onderzoek blijkt dat de samenwerkende partners het als voordeel aanmerken dat de samenwerking geïnitieerd wordt door een derde partij, omdat concurrentieoverwegingen hierdoor een minder grote rol spelen. Bovendien kunnen de relaties door de relatief lange looptijd van kunstprojecten zich verdiepen en is er aandacht voor het proces van het creëren van wat ik elders 'substedelijke netwerken' heb genoemd (Trienekens 2007b). De eerste resultaten uit onderzoek hiernaar laten zien dat uit dergelijke samenwerkingsvormen blijvende wederzijdse inspiratie en veranderingen in de werkwijze van organisaties in de aanverwante beleidssectoren kunnen voortkomen (Trienekens 2006, 66).

Kanttekening

Kunst is niet de oplossing voor alle maatschappelijke problemen op alle terreinen. Dat staat buiten kijf. Kunst is in eerste instantie kunst en laat zich niet leiden of instrumenteel inzetten. Desalniettemin heeft het lectoraatonderzoek als uitgangspunt dat kunst óók een toegevoegde en een zelfstandige waarde heeft in projecten die een bijdrage trachten te leveren aan het 'oplossen' van maatschappelijke vraagstukken. Het doel van het lectoraat is te onderzoeken op welke manier deze waarde van kunst in de praktijk tot uitdrukking gebracht kan worden.

HET LECTORAAT 'BURGERSCHAP EN CULTURELE DYNAMIEK'

Met de bovenstaande schets van drie ontwikkelingen heb ik laten zien op welke manier de thema's burgerschap, diversiteit en cohesie centraal staan en dat deze thema's in toenemende mate gekoppeld worden aan de vraag hoe kunstprojecten (culturele interventies) hieraan een positieve impuls kunnen geven. Met deze schets heb ik eveneens getoond van welk soort culturele dynamiek er momenteel sprake is. Om te beginnen is deze dynamiek tweeledig: het gaat om dynamiek in de etnische en culturele diversiteit van de samenleving en om de dynamiek die ontstaat als gevolg van culturele interventies. Daarnaast is duidelijk geworden dat met goede culturele interventies op verschillende manieren een bijdrage geleverd kan worden aan maatschappelijke vraagstukken. Dat komt ten eerste omdat deze uitgaan van een andere (positieve) invalshoek, ten tweede omdat ze alternatieve methodieken en een nieuw aanbod of nieuwe activiteiten ontwikkelen, verder omdat ze een opening bieden tot 'moeilijk bereikbare' bewoners en zelforganisaties, en ten slotte onverwachte verbindingen leggen tussen bewoners onderling, tussen bewoners en organisaties en tussen organisaties, en daarbij zachte burgerschapscompetenties prikkelen.

Het lectoraat zal de relatie tussen burgerschap en culturele dynamiek verder onderzoeken en inzichtelijk maken door in te zoomen op de vraag hoe culturele interventies een positieve impuls kunnen geven aan maatschappelijke vraagstukken en zachte burgerschapscompetenties. Deelvragen die hierbij een rol spelen zijn: Wat zijn de effecten van culturele interventies op (inter)persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen? Hoe kunnen culturele interventies sterker verankerd worden in de afzonderlijke sectoren? Hoe kan tegelijkertijd de intersectorale samenwerking versterkt worden om het succes van de culturele interventies te vergroten?

Het onderzoek richt zich op maatschappelijke vraagstukken in de onderstaande domeinen:

- Culturele dynamiek en stedelijke vernieuwing

Marjon Goossens coördineert een onderzoeksteam dat de relatie tussen sociale, culturele en fysieke interventies in de wijk onderzoekt. Externe partners in dit onderzoek zijn de gemeente Amsterdam en de woningcorporaties die actief zijn binnen de Amsterdamse Wijkaanpak ('krachtwijken'). Kunstenaars met ervaring in de stedelijke vernieuwing zullen worden benaderd om hun ervaring in te zetten.

– Culturele dynamiek en ontmoeting

Sander Kos mobiliseert zijn studenten rondom de vraag hoe culturele activiteiten (variërend van *community art*-projecten tot grote kunstfestivals) ontmoetingen tot stand brengen en cohesie op verschillende niveaus aanzwengelen.

Overige partners vormen de Amsterdamse musea die verbonden zijn aan het project ‘Stad en Taal’ – waaronder het Amsterdams Historisch Museum, het Stedelijk Museum en het Verzetsmuseum – en de projectorganisatie van ‘De Dag van de Dialoog’ in de persoon van Kitty Felix. De resultaten van het onderzoek naar de projecten ‘Jalan Jalan’ (Stichting ACCU, Kunstenaars&Co en Studio K) en ‘Music Matters’ (gemeente Rotterdam) vormen eveneens input voor dit onderzoeksgedeelte. Daarnaast zal samenwerking gezocht worden met het Sociaal en Cultureel Planbureau.

– Culturele dynamiek en *empowerment*

Kit Wachelder, Henk Pennings en Mirte Hartland brengen de effecten van de deelname aan cultuurprojecten op de persoonlijke sociale, cognitieve, emotionele en culturele ontwikkeling in kaart. Zij doen dit op basis van een groot-scheepse literatuurinventarisatie, aangevuld met onderzoek naar de effecten van projecten zoals ‘Catch’ van Emotive in Amsterdam. De gegevens van dit onderzoek zullen worden aangevuld met de resultaten uit het onderzoek dat Lisa van Miltenburg uitvoert naar de sociale en culturele ontwikkeling van de leerlingen die deelnemen aan het project ‘De Zingende Stad’ van Yo! Opera in Utrecht.

– Culturele dynamiek en de kwaliteit van kunst

Sharog Heshmat Manesh en Eltje Bos onderzoeken de diversiteit binnen de brede cultuursector, variërend van de gevestigde (gesubsidieerde) cultuurinstellingen tot lokale *community art*-praktijken. Specifieke aandacht zal daarbij uitgaan naar de competenties van de culturele professionals met internationale wortels en naar de relatie tussen artistieke kwaliteit en diversiteit, en artistieke kwaliteit en culturele interventies.

– Culturele dynamiek en erfgoed

Culturele dynamiek roept ook vragen op rondom het formuleren van een collectieve geschiedenis. Mike de Kreek en de hoio’s Lisa van Miltenburg, Nick Naber en Jennifer de Vaal bundelen hun krachten in het project ‘De Sociale Kracht van ICT’, gehonoreerd in het kader van de RAAK-regeling. In samenwerking met het lectoraat doen zij onderzoek naar de vraag hoe culturele interventies ons denken over immaterieel erfgoed en informele geschiedenis richting kunnen geven. Bij dit project zijn het Amsterdams Historisch

Museum en een scala aan andere organisaties, zoals Eigenwijks, Cybersoek en Dynamo, betrokken. Verder zal een reeks van projecten waarin verhalen centraal staan bij dit onderzoeksgedeelte betrokken worden, waaronder die van Kosmopolis Rotterdam. Ook zal Erfgoed Nederland, sectorinstituut voor de erfgoedsector, benaderd worden om mee te participeren.

– Culturele dynamiek en economische ontwikkeling

Sharon Sprenger brengt een onderzoeksteam van mensen, onder wie Hans van Dulken, bijeen rondom ontwikkelingen op het gebied van talentontwikkeling, culturele industrie, cultuurmarketing en culturele interventies gericht op het versterken van de wijk economie. Op dit laatste gebied wordt contact gezocht met onder meer Citymine(d) (Brussel), Jeanne van Heeswijk (Rotterdam) en Pal West Modeacademie (Amsterdam).

– Culturele dynamiek en politiek activisme

Culturele interventies zijn vaak maatschappijkritisch of hebben tot doel een bijdrage te leveren aan de democratisering van bijvoorbeeld politieke besluitvorming. Ook zijn deze interventies vaak confronterend of zoeken ze conflict-situaties op. Het lectoraat zal onderzoek starten naar de politieke intenties en uitkomsten van culturele interventies. Omdat hiermee buiten Nederland meer ervaring is opgedaan, zal de aandacht internationaal gericht zijn. Carla van den Heuvel brengt haar bevindingen uit onderzoek naar de situatie in Oost-Afrika in, Eugene van Erven zijn expertise over *community art* in niet-westerse contexten, Jan Willem Jordaan de ervaringen van de organisatie Arts for Humanity in Zuid-Afrika en Merlijn Twaalfhoven zijn ervaringen met culturele interventies in conflictsituaties. Ook de evaluatie van een aantal projecten gericht op 'omgekeerde' ontwikkelingssamenwerking, waarmee Oxfam Novib en Emotive experimenteren, vormt input voor dit onderzoeksgedeelte.

– Culturele dynamiek en zingeving

Culturele dynamiek is uiteraard ook verbonden met religie en zingeving. Het lectoraat brengt de onderzoeken naar religie en zingeving van Wim Kuin, Senay Cemek en Leonie van der Valk samen en koppelt deze aan de vraag op welke manier religie en zingeving ingezet kunnen worden bij culturele interventies en bij de dialogische aanpak in interreligieuze uitwisselingen. Ook de ervaringen die zijn opgedaan met culturele interventies als 'Alle wegen leiden naar God' (Kosmopolis Rotterdam en Conny Groot), die een alternatief voor de dialoog vormen, en de resultaten van het onderzoek daarnaar, worden in dit onderzoeksgedeelte geanalyseerd.

De reeks Culturele dynamiek en...

De resultaten die naar voren zullen komen uit de verschillende onderzoeken die bij het lectoraat worden uitgevoerd, zullen gebundeld en op een overzichtelijke manier gepresenteerd worden in de reeks *Culturele dynamiek en...* Elk deel in de reeks is opgebouwd uit een theoretische beschouwing op de centrale begrippen, een schets van de beleidsontwikkelingen op het relevante terrein en inzicht in de praktijk op basis van de projectbeschrijvingen en uitkomsten van onderzoek naar een aantal voorbeeldcases. Naast domeinspecifieke vragen spelen in elk deel telkens twee vragen een rol:

1. Welke effecten hebben deze praktijken op het ontwikkelen van zachte burgerschapscompetenties op het individuele en collectieve niveau? Of nader gespecificeerd: Wat betekenen de effecten en praktijken voor dergelijke competenties van burgers, voor de taken en verantwoordelijkheden van (publieke) instituties en voor het professioneel handelen van een CMV-professional?
2. Wat betekenen de effecten voor organisatorische, intersectorale samenwerking en methodiekontwikkeling?

De reeks zal in elk geval bestaan uit acht delen, corresponderend met de hierboven genoemde domeinen. Naast deze reeks zal het lectoraat twee boeken uitgeven: een bundel met essays over de relatie tussen burgerschap en (etnisch-culturele) diversiteit en één over de verschillen en overeenkomsten tussen kunst en sport als 'interventiemiddel'.

EEN WOORD VAN DANK

Er zijn veel mensen die ik wil danken, en ik dank hen ook van harte, maar met naam wil ik hier alleen mensen noemen die binnen het domein Maatschappij en Recht direct met het lectoraat te maken hebben.

Al deze spannende onderzoeksprojecten had ik in mijn eentje nooit allemaal tegelijk kunnen uitvoeren. Als lector verkeer ik in de riante positie om projecten te kunnen opzetten samen met docenten, hogeschoolonderzoekers in opleiding (hoio's) en studenten. Met name wil ik in dit verband noemen de leden van de vaste onderzoeksgroep: Kit Wachelder, Marjon Goossens, Sharog Heshmat Manesh en Sander Kos, én de hoio's Lisa van Miltenburg, Mirte Hartland, Henk Pennigs, Nick Naber en Jennifer de Vaal. Uit het praktijk- en onderzoekscentrum Karthuizer wil ik Mike de Kreek en Marcel Spierts bedanken die met hun onderzoeksprogramma's tegen de thematiek van het lectoraat aanschurken en met wie de samenwerking in de nabije toekomst concrete vormen zal aannemen. Ik verheug me ook dat Eltje Bos sinds kort haar expertise inzet voor het lectoraat. Daarnaast wil ik Rob Andeweg danken voor zijn inzet in het kader van de Amsterdamse Wijkaanpak.

Voor het feit dat ik hier vandaag als lector al deze dank kan uitspreken, ben ik in eerste instantie dank verschuldigd aan Kit Wachelder. Haar speurwerk naar een geschikte lector leidde ertoe dat ik uitgenodigd werd kennis te komen maken. Willem Baumfalk en David de Vries dank ik dat ze in Kits selectie zijn meegegaan alsook voor hun steun aan het lectoraat en aan mij als lector sindsdien (en David óók omdat hij een kamer op de vijfde verdieping voor mij heeft opgeofferd). Wilfred Diekmann houdt, als hoofd van de Karthuizer, in de tussentijd een grote hoeveelheid organisatorische en beleidsmatige wind uit mijn zeilen, en daar ben ik hem heel erg dankbaar voor, want dat verlicht het toch al zware takenpakket van een lector aanzienlijk.

Geachte aanwezigen, ik dank u voor uw komst en voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Gedeeltelijk baseer ik mij hierbij op hoofdstuk 2 uit mijn proefschrift (Trienekens 2004a), met als doel de ideeën die ik daarin uiteengezet heb nu in het Nederlands voor een Nederlands publiek beschikbaar te maken. Deze ideeën zijn hier gedeeltelijk verder ontwikkeld en toegespitst op het belang van 'zachte' burgerschapscompetenties.
2. Zie http://www.regering.nl/Het_kabinet/Regeerakkoord.
3. Zie <http://www.kennisnetwerk-amsterdam.nl/participatie.html#verslag>.

Literatuur

- Aksoy, Asu & Kevin Robins, 'Banal transnationalism. The difference that television makes', in: Karim H. Karim (red.), *The media and diaspora*. Londen: Routledge, 2003a.
- AUP, *Amsterdams Uitvoerings Programma Wijkaanpak 08-09*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Programmteam Amsterdamse Wijkaanpak, juni 2008.
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*. Londen: Sage Publications, 1995.
- Boele van Hensbroek, P. et al., *Underground Theory 006: nieuw cultureel burgerschap*, Arnhem: Stichting Interart, 2006.
- Boer, Nico de, Jan Willem Duyvendak & Marcel Spierts, 'Welzijnswerk en de sociale verzorgingsstaat. Burgers binden aan het collectief', in: E. Engelen et al. (red.), *Van sociale bescherming naar sociale investering*, pp. 223-244. Den Haag: Lemma, 2007.
- Bos, Eltje, 'Tongkus van een kwal', in: *Boekman* 69, pp. 20-29, 2006.
- Butler, Judith, 'Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory', in: *Theatre Journal*, Vol. 40(4), pp. 519-531, 1988.
- Commissie Blok, *Bruggen bouwen. Onderzoek integratiebeleid*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2004.
- DMO, '*Hoofdlijnen kunst en cultuur 2009-2012*'. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling, 2007.
- Essed, Philomena & Sandra Trienekens, 'Who wants to feel White? Race, Dutch Culture and Contested Identities', in: *Journal of Ethnic and Racial Studies*, Vol. 31(1), pp. 52-72, 2008.
- Evenblij, Maarten, *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant, 2007.
- Freire, Paulo, 'Pedagogy of the oppressed', in: Petra Kupperts & Gwen Robertson (red.), *The community performance reader*. Londen/NY, Routledge, 2007.
- Ghorashi, Halleh, *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in nieuw Nederland*. Amsterdam: Oratie Vrije Universiteit, 2006.
- Gijsberts, M. & J. Dagevos, *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen, van interetnisch contact*. Den Haag: SCP, juli 2007.
- Haraway, Donna, 'Situated knowledges: the science question in feminism and the principle of partial perspective', in: *Feminist Studies* 14: 575, 1988.
- Harding, Sandra, *The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies*. New York: Routledge, 2003.
- Kunstfactor & VNG, *Amateurkunstbeleid OK. Een handreiking voor gemeenten*. Uitgave van Kunstfactor en de VNG, 2008.
- Kymlicka, Will, *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Lagroup Leisure & Arts Consulting, *Quickscan: culturele diversiteit in de Amsterdamse Cultuursector*. Amsterdam: Lagroup, 2008.
- Marshall, T.H., *Citizenship and Social Class*. Londen: Pluto Press, 1992 [1950].
- Matarasso, François, *Vital Signs: mapping community arts in Belfast*. Londen: Comedia, 1998.
- OC&W, *Ruim Baan voor de Culturele Diversiteit*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, mei 1999.
- OC&W, *Meer dan de som. Beleidsbrief Cultuur 2004-2007*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, november 2003.

- OC&W, *Kunst van leven. Hoofdlijnen cultuurbeleid*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, juni 2007.
- Parekh, Bhikhu, *Rethinking Multiculturalism. Cultural diversity and political theory*. Londen: Mac-Millan Press, 2000.
- Putnam, Robert, *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster Paperbacks, 2000.
- Putnam, Robert, 'E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century', in: *Scandinavian Political Studies* 30(2), pp. 137-174, 2007.
- Putnam, Robert & L. Feldstein, *Better together. Restoring the American community*. New York: Simon & Schuster Paperbacks, 2003.
- Raad voor Cultuur, *Vooradvies 2005-2008. Sectoradvies Amateurkunst*. Den Haag: Raad voor Cultuur, 2003.
- Raad voor Cultuur, *Innoveren, participeren! Advies agenda cultuurbeleid en culturele basisinfrastructuur*. Den Haag: Raad voor Cultuur, maart 2007.
- RMO, *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Advies 37. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, oktober 2005.
- Schinkel, Willem, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement, 2008.
- Spierts, Marcel, 'Een "derde weg" voor sociaal-culturele professies', in: Gabriël van den Brink et al. (red.), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005.
- Spierts, Marcel & Pieter van Vliet, 'Goed jongerenwerk. Aansprekend en assertief', in: G. Jacobs et al. (red.), *Goed werk. Verkenningen van normatieve professionalisering*. Amsterdam: SWP, 2008.
- Spierts, Marcel, Willen van de Wetering & Dorine Winkels, *De culturele aanpak. Een wijkgerichte methodiek voor het bevorderen van cultuurparticipatie*. Hogeschool van Amsterdam/Haagse Hogeschool, 2004.
- Stedelijk Museum, *Stad en Taal. Ontmoet kunst*. Amsterdam: Stedelijk Museum, educatie en publieksbegeleiding, mei 2007.
- Tonkens, Evelien, *De burger bij de bal. Burgerschap in een pluriforme samenleving*. Oratie Universiteit van Amsterdam, 10 november 2006.
- Top, Bart, *Het geheim van diversiteit. Kunst vieren, delen en beleven*. Rotterdam: Netwerk CS, 2008.
- Trienekens, Sandra, *Urban Paradoxes. Lived citizenship and the location of diversity in the arts*. Amsterdam: Trienekens, 2004a.
- Trienekens, Sandra, *Respect! Urban Culture, Community Arts en Sociale Cohesie*. Rotterdam: SKVR/KOA, 2004b.
- Trienekens, Sandra, *Kunst en sociaal engagement: een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap*. Cultuur + Educatie 17. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland, 2006.
- Trienekens, Sandra, 180° *Spin-off van diversiteitsprojecten in de cultuursector*. Rotterdam: Netwerk CS, 2007a.
- Trienekens, Sandra, 'Wijkkracht: het versterken van substedelijke netwerken en burgerschapsdynamiek door het kunstproject Eten is Weten in Delfshaven', in: Theaterstraat (red.), *Eten is Weten: verhalen rond de kookpotten van Delfshaven*. Rotterdam, juni 2007b.

- Trienekens, Sandra, 'De effecten lopen door! Over ontmoeting, cohesie en etnische diversiteit', in: *Jalan Jalan: Kunstenaars en buurtbewoners werken aan een betere buurt*. Amsterdam: Kunstenaars & CO, 2008a.
- Trienekens, Sandra, 'Hoe ontmoet je goed?', in: *Ontmoetingen Zuidoost / Venserpolder*. Amsterdam: CBK Zuidoost, 2008b.
- Trienekens, Sandra, *Meebewegen. Over methodiek, diversiteit en het democratiserend vermogen van community art*. Rotterdam: Kosmopolis, 2008c [te verschijnen].
- Trienekens, Sandra, 'Culturele interventies in de wijk', in: *Rooilijn* 41(3), pp. 212-217, 2008d.
- Vasta, Ellie, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: changing identities and the shift to assimilationism in the Netherlands', in: *Working Papers*, no. 6. University of Oxford, 2006.
- VROM-Raad, *Stad en Stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*, Advies 054. Den Haag, 23 oktober 2006.
- Waal, Vincent de, *Uitdagend leren. Culturele en maatschappelijke activiteiten als leeromgeving*. Bussem: Coutinho, 2004.
- WODC en CBS, *Integratiekaart 2006*. Cahier 2006-8. Den Haag: WODC en CBS, 2006.
- Young, Iris Marion, *Justice and the politics of difference*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

CURRICULUM VITAE

Sandra Trienekens werd op 9 februari 1972 geboren in Helmond en groeide op in Boekel. Na wat zijwegen te hebben bewandeld, onder andere in de Medische Biologie en kibboetswerk in Israel, is ze in 1992 begonnen met Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Tijdens haar studie studeerde ze een jaar aan het University College London, deed ze een onderzoeksstage in Bonn en studeerde af op een scriptie over Berlijn als de nieuwe hoofdstad van het herenigde Duitsland.

Na haar afstuderen is ze gaan werken bij onderzoeksbureau Regioplan, maar keerde ze al redelijk vlug terug naar de universiteit (de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant) om een promotieonderzoek te beginnen onder toezien oog van prof.dr. Hans Mommaas. In een later stadium is prof.dr. Ruben Gowricharn erbij gevraagd als tweede promotor. Het onderzoek behelsde een theoretische aanpassing van het begrip burgerschap aan de multiculturele samenleving. Het empirisch onderzoek richtte zich op de positie van diversiteit in de cultuursector in Nederland en Engeland. Na uitgebreide veldwerkperiodes in Rotterdam en Manchester in 2000 en 2001, bleef ze in Engeland, in Londen, alwaar ze haar proefschrift schreef. Op 17 december 2004 promoveerde zij aan de Universiteit van Tilburg.

Kort voor haar promotie keerde ze uit Engeland terug en begon ze in deeltijd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen. Daar begeleidde zij studenten van de Master Media en Journalistiek bij hun thesisonderzoek naar de media en de multiculturele samenleving. Sinds haar terugkeer naar Nederland verrichte ze tevens het nodige onderzoek naar burgerschap, diversiteit en (gemeenschaps)kunst voor culturele organisaties, waaronder Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam, Springdance, Stichting DOEN, Netwerk CS, Stichting De Theaterstraat, Yo! Opera en Kosmopolis Rotterdam. In 2006 voerde ze met Cultuurnetwerk Nederland een grootschalig onderzoek uit naar *community art* in Nederland. Over burgerschap, diversiteit en (gemeenschaps)kunst schreef ze ook voor organisaties uiteenlopend van de Bank der Nederlandse Gemeenten en het Centrum Beeldende Kunst Zuidoost tot Kunstenaars & Co. De selectie aan referenties in de literatuurlijst van deze les laat zien, dat de lijst van nationale en internationale publicaties van haar hand gestaag groeit.

Tegelijkertijd verzorgde zij de afgelopen jaren regelmatig gastcolleges aan de Universiteit van Tilburg, Erasmus Universiteit Rotterdam, Universiteit

Utrecht en de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en was (is) zij lid van verschillende commissies, besturen en klankbordgroepen in Nederland en België. Om er een aantal te noemen: ze heeft een adviesfunctie voor Kosmopolis Utrecht en Rotterdam en is bestuurslid van Stichting De Theaterstraat, Rotterdam. Ze maakt(e) deel uit van de klankbordgroep 'Stad en Taal', een project gericht op cursisten Ntz en inburgeraars van onder andere het Stedelijk Museum, Amsterdams Historisch Museum en Verzetsmuseum; de klankbordgroep Evaluatieonderzoek Actieplan Cultuurbereik, Dienst Kunst en Cultuur, Gemeente Rotterdam; en de klankbordgroep Tracks, onderzoek naar diversiteit in de Vlaamse kunstsector, Vlaams Theater Instituut en Kunst en Democratie, Brussel. Tevens was zij lid van de kenniskring van lector Popkunst, Merlijn Twaalfhoven, Hogeschool voor de Kunsten ArteZ en wordt ze op regelmatige basis gevraagd als expert voor evaluatiecommissies van de researchafdeling van de Europese Commissie. Daarnaast is ze een aantal keer per jaar als referent betrokken bij de promotiekamer van de Stichting Vorming Multicultureel Kader.

Op 1 februari 2007 trad ze aan als lector Cultureel Ondernemen bij Culturele en Maatschappelijke Vorming, Hogeschool van Amsterdam. Op 1 juli 2007 is dit lectoraat versmolten met het lectoraat Actief Burgerschap en is het lectoraat omgedoopt tot het lectoraat Burgerschap en Culturele Dynamiek, Domein Maatschappij en Recht van de Hogeschool van Amsterdam. Hierin bouwt Trienekens met veel plezier en samen met docenten, studenten en met partners uit het werkveld verder aan het genereren van kennis over de relatie tussen burgerschap, culturele diversiteit en de kunsten.

Sinds 2000 leeft zij samen en in november 2007 werd zij moeder van een zoon.

HvA Publicaties is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Hogeschool van Amsterdam.

OMSLAGILLUSTRATIE

Olieverf op doek, Mishig Togooch (Mongolië)
Kunstcollectie Hogeschool van Amsterdam

VORMGEVING OMSLAG

Kok Korpershoek, Amsterdam

VORMGEVING BINNENWERK

Marise Knegtmans, Amsterdam

OPMAAK BINNENWERK

JAPES, Amsterdam

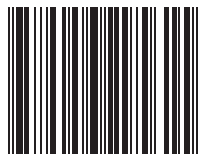
ISBN 978 90 5629 561 5

© S.J. Trienekens / HvA Publicaties, Amsterdam, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

HVA PUBLICATIES

9 789056 295615

Hogeschool van Amsterdam